

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ט, תשי"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

משהו לפתגמי עגנון

ש"י עגנון מרבה להשתמש בפתגמים מכל רובדי הלשון: מן המקרא, מן התלמוד, מן הפרשנות ומן היצירות בנות תקופות מאוחרות, ואף פתגמים שמקורם באידיש לא יחסרו. לאלה מקדים עגנון דברי פתיחה: שאומרים הבריות, כמו שאומרים, משל בפי הבריות ועוד ביטויי פתיחה כיוצא בהם.

ברשימה שלפנינו יובאו — ובמידת-מה יוארו — אותם דיבורים ואמרות שיסודם באידיש, ורק מספרו „הכנסת כלה“. בדרך כלל הבאתים ממהדורה בתרא (ירושלים ותל-אביב תשי"ג), אולם בדקתי — והשווייתי — גם את המהדורה הראשונה (ברלין תרצ"ד), והעירותי על השינויים שבין שתי המהדורות. כמו כן יצוינו פתגמים, הנמצאים במהדורה הראשונה, ואילו בשנייה השמיטם המחבר, כנראה, מטעמים שבשכלול היצירה ושיפור סגנונה. אולם לגבי תכלית רשימה זו — להשגיר בפי הבריות וביצירות הסופרים פתגמים מאידיש, שזכו ללבוש עברי,

ולמעלה מזו, שזכו לפנים חדשות, מאירות ושחוקות על-ידי מגעו של עט סופר גדול ודגול — בוודאי כדאי לציין אותם פתגמים ולהצילם מתהום הנשייה.

אין אדם משהה י"ש (עמ' יד), והכוונה: הי"ש מגרה

את הגרון, ואין הבריות משהים אותו זמן רב בבית ג.

בעמוד כז מדבר נטע בעל-העגלה לרבי יודיל ואומר לו:

„כמו שאומרים צרה קוראת לחברתה וכמו שאומרים צרות אחרונות משכחות את הראשונות“. מסתבר שנטע דיבר בלשון אידיש, ואף סגנון הפתיחה כמו שאומרים מעיד, שזהו פתגם עממי; בניגוד לרבי יודיל, שמביא לרוב דברי חז"ל ואמרות מדרשים, והוא מקדים להם ביטויי-פתיחה: כמו שדרשו חז"ל, וכי לא מצינו במדרש גמרא הוא בבבלי ודרכי פתיחה כיוצא באלו. והנה פה, לאחר שהזכיר נטע שני פתגמי-עם הללו, מתעורר רבי יודיל ועונה: „כל כך יש בידך... הזכרת כלאחר-יד בבלי וירושלמי ותוספתא ורש"י, שכן צרה קוראת לחברתה מובא ברש"י שבתהלים וצרות אחרונות משכחות את הראשונות גמרא הוא בבבלי ובירושלמי ובתוספתא סוף פרק קמא דברכות“. הרי זו דוגמה לכך, שהרבה פתגמים, שהיו שגורים בפי הבריות, ושנאמרו בלשון אידיש, או בלשון כלולה לשון קודש ואידיש (מעין: איין צרה רופט די אנדערע), מקורם בחכמת חז"ל או בדברי רש"י, שחדרו והסתננו, בדרכים שונות, לפשוטי-עם;

1 במהדורה השנייה הקדים עגנון לזה הפתגם מלה בודדת אחת:

באמת; ואילו במהדורה הקודמת (עמ' יח) הקדים שתי מלים: „באמת אמרו“.

או אפשר, שחכמת החיים המשותפת לכל הדורות ולכל השכבות שמה בפי דוברי אידיש שבעיירה פתגם, פרי תמצית הסתכלות בחיים על גלגולי-גורלם; והיא ששמה לפני דורי דורות אותו פתגם בלבוש עברי.

כל שהוא עשיר בידוע שהוא דבר אחר (עמ' מט) —
ועגנון הקדים לפתגם מטבע פתיחה: לא לחינם אומרים².

למקום שאדם הלך פעם אחת לשם הוא חוזר פעם שנייה
(עמ' נג) — ועגנון מקדים: זה שאומרים הבריות.

כשהקמצן נעשה ותרן נותן שלום בשתי ידיו (פב) —
עגנון מקדים: זהו שאומרים³.

כלום יש דבר נאה בעולם מאיש ואשה ושלום ביניהם
(עמ' קכ). במהדורה הראשונה (קנה): כלום יש לכם דרך משל
דבר נאה בעולם מאיש ואשה, כמו שאומרים איש ואשה הם.

אדם קרוב אצל עצמו (קכ) — עגנון מקדים לזה כמו
שאומרים, ויחד עם זה הוא מציין את המקור בסנהדרין דף י.
מסתבר אפוא, כי לפנינו — דוגמת הפתגם צרה קוראת לחברתה
— דיבור חז"ל, שהשתגר בפי הבריות ובלשון הקודש עד ימינו.
אילו יצאו כאן הדברים מפי רבי יודיל, היה עגנון מקדים: כמו
שדרשו חז"ל או כיוצא בהם.

2 במהדורה הקודמת נמצא שינוי קטן: במקום כל שהוא וכו' נמצא שם: מי שהוא וכו'.

3 במהדורה הקודמת (עמ' קה) הניסוח הוא שונה: „כשהקמצן נעשה ותרן הוא אוכל בשתי כפות“.

שלוחו של אדם כמותו (קכא) — גם כאן מקדים עגנון
כמו שאומרים, ועם זה הוא מציין את מקור הפתגם במסכת
ברכות דף לד⁴.

איזהו חכם כל שיש לו ממון (עמ' קכג).

אדם מצוי אצל מעות, מעות מתדבקות בידו (קלז) —
ועגנון מקדים: משל בפי הבריות.

אם אין אתה יכול לקצץ יד אויבך החזר לו שלום (קלט) —
אמנם עגנון מקדים: כמאמר החכם; אולם לבי אומר לי, כי פתגם
זה היה שגור גם בפי פשוטי העם דוברי אידיש. ואולי יש למצוא
ראיה לכך בגרסה הראשונה לאותו פתגם (במהדורה
הקודמת, עמ' קפ), ושם נאמר: כמאמר החכם אם אינך יכול
לחתוך יד אויבך נשוק אותה; זה הנוסח הראשון טבוע במטבע
של חכמת אידיש, כידוע.

טוב לו לעני שלא נברא משנברא (קמ).

העיגול הזה אילולי שעיסה מקפת אותו אינו עיגול (עמ'
קנה); ובהמשך העניין ניתן הנמשל לאותו משל: כך שררה שאין
הגדולים מעטרים אותה אינה שררה. ועגנון מקדים לאותו עניין:
היו בעלי המחלוקת של רבי ישראל שלמה אומרים. והנה
במהדורה הראשונה (עמ' קצו) נמצא אותו משל ונמשל בשינויים
מרובים: "משל הדיוט אומר חללו של כעך אלמלא אין עיסה
מקפת אותו אינו כעך, כך כל שררה שאין קופצים עליה אינה
שררה". נוסח ישן נראה לי יותר, הוא מוסר ביתר דיוק וציוריות
את המשל שיסודו בלשון האידיש.

4 במהדורה הראשונה (עמ' קנו): כמו שאומרים דרך משל.

נכנסים לסעודה לשם בשר ודגים ומתחילים בצנון
ובצלים (עמ' קסא) — עגנון מקדים : לקיים מה שאומרים⁵.
בפרק שלושה עשר, במקום שמדובר על בריחת החתולה
לסונקה, נשמט פתגם, הנמצא במהדורה הראשונה, בעמ' רכה :
„זה המשל שאומרים בשבוש : חתול או תרנגול ובלבד שיהא עוף
לשבת“.

כיוצא בדבר נשמט במהדורה בתרא בפרק ארבעה עשר
פתגם (מהדורא א', עמ' רמד) : „כמו שאומרים : אפילו עגלה
עומדת מלאה יהודים הזמן אינו עומד“.

כל חייט הולך ערום וכל סנדלר הולך יחף (עמ' תא) —
עגנון מקדים : על כן לא יאמר בבראד⁶.

חתונה גוררת חתונה (עמ' תסח) — ועגנון מקדים פה :
הוא שאומרים. במהדורה הראשונה (חלק שני עמ' ריח) : כמו
שאומרים.